

דרך אפרתה

ביטאון המכללה
בנושאי חינוך והוראה

יח

עורכים
סיגלית רוזמרין וחנן יצחקי

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים תשפ"ה (2024)

חברי המערכת

מרי גוטמן, זהבית גרוס, מירי לוישחר, דורון נידרלנד,
שמואל סנדלר, אהרון (רוני) קמפינסקי

עריכה לשונית

ד"ר אריאל סמואל
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

דרך אפרתה הוא כתב עת שפיט היוצא לאור אחת לשנתיים.
המעוניינים להציע את מאמריהם לפרסום מתבקשים לפעול לפי ההנחיות המפורטות באתר מכללת אפרתה.
אין להעתיק או להפיץ פרסום זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני
(לרבות צילום והקלטה) בלא אישור, בכתב ומראש, מהוצאת אפרתה.

עשינו ככל יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות על כל החומר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה
או טעות, ואם תובא לידיעתנו, נפעל לתקנה.

ISSN: 0793-6397

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17, ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל': 02-6717744; פקס: 02-6738660

דוא"ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	פתח דבר	
7	"פגשתי את המורה שבתוכי": הקשר בין בחירה אישית של נושא לסמינריון לבין תהליכים ספרותיים וחינוכיים מנקודת המבט של מתכשרים להוראת ספרות	אורנה לזין
27	תפיסות סטודנטים עם לקויות למידה את עצמם כמורים לעתיד	הדס דוויק
41	דנים בערכים: תהליך של בירור ערכי עם מרצים במכללה	נורית בסמן מור
71	"חנוך (והערך) את הנער על פי דרכו": בחינה מחודשת של למידה והערכה בהשכלה הגבוהה בתקופת הקורונה	שירה סופר־ויטל ועידית פינקלשטיין
93	"לא הייתי עושה את זה יותר טוב ממך": על למידה בחברותא ופעלנות (agency) במרכז התמיכה הלימודי במכללה	אסתי בן מנחם־תאומים
123	הוראת אותיות מותאמת התפתחות - היבטים התפתחותיים, קוגניטיביים ודרכי הוראה	אריאל נאמן
145	תרומת הזיכרון האוטוביוגרפי לנרטיבים אוטוביוגרפיים של בוגרים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ברמת המיקרו וברמת המקרו	אילנית אברהם וחפציבה ליפשיץ
175	ביכורי השכלה ולשון: מכתבו הפומבי הראשון של משה לימנס ליהודי אמסטרדם	אסף ידידיה

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אפרתה, החוג לחינוך יסודי	אילנית אברהם
מכללת אפרתה, החוג ליסודי והחוג לגיל הרך	ד"ר אסתי בן מנחם-תאומים
המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי, החוג לחינוך והיחידה לרב-תרבותיות	ד"ר נורית בסמן מור
מכללת הרצוג, ראש החוג לחינוך מיוחד	הדס דזויק
אוניברסיטת אריאל, החוג להיסטוריה של עם ישראל; מכללת אפרתה, ראש החוג להיסטוריה	פרופ' אסף ידידיה
המכללה האקדמית אחוה, ראש המחלקה לספרות ושפות; המכללה האקדמית גבעת וושינגטון, המחלקה לספרות	ד"ר אורנה לוין
אוניברסיטת בר-אילן, הפקולטה לחינוך	פרופ' חפציבה ליפשיץ
מכללת אפרתה, החוג לגיל הרך והחוג לחינוך מיוחד; מכללת אורות ישראל	ד"ר אריאל נאמן
הקריה האקדמית אונו, החוג לחינוך וחברה	ד"ר שירה סופר-זיטל
הקריה האקדמית אונו, החוג לחינוך וחברה	ד"ר עידית פינקלשטיין

ביכורי השכלה ולשון: מכתבו הפומבי הראשון של משה לימנס ליהודי אמסטרדם אסף ידידיה

בעשור הראשון של המאה ה־19 הופצה באמסטרדם מודעה¹ בשפה העברית בסגנון מקראי על נייר שגודלו 24X38.5 ס"מ, הקוראת ליהודי העיר להוסיף על לימודי הקודש המסורתיים, הכלולים "משנה ותלמוד הלכות ואגדות", גם לימודי פילוסופיה יהודית ודקדוק עברי כדי להגיע לשלמות רוחנית. החתום על המודעה – משה בן טרייטל – הציע ליהודי הקהילה להצטרף לשיעורים שנתן בביתו במחיר סמלי על ספרי היסוד של הפילוסופיה היהודית בימי הביניים ועל כללי הדקדוק העברי. הוא אף כתב כי זה זמן מה שכמה מנכבדי הקהילה האשכנזית משתתפים בשיעוריו.

מודעה זו מעוררת כמה שאלות: מי הוא משה בן טרייטל החתום עליה? האם קריאתו מהפכנית או שאינה חורגת מן המסגרת המסורתית של הקהילה? האם היא מושפעת מהשכלת ברלין ומן המתרחש בקהילה הפורטוגלית או שהיא תוצאה של הבשלת תהליכים פנימיים שבתוך הקהילה האשכנזית?

משה בן טרייטל הוא משה לימנס (1785-1832), הבולט שבמשכילים העבריים באמסטרדם בשליש הראשון של המאה ה־19. לימנס שלט בשש שפות: עברית, יידיש, הולנדית, צרפתית, גרמנית ולטינית, ולמד מתמטיקה ומדעים. המודעה קדמה לפרסום חיבורו הראשון של לימנס, 'מאמר אַמרה צרופה', בשנת 1808. בחיבורו ניסה לימנס להוכיח שהמבטא הספרדי עדיף מן האשכנזי. הוא פרסם חיבורים במגוון תחומים: ביוגרפיה של הרמב"ם (1815), מתמטיקה בתלמוד (1816), תולדות האסטרונומיה (1819) ודקדוק הלשון העברית (1820), ואף תרגם את החומש ואת סידור התפילה להולנדית (1822).² בשנת 1808 הוא נמנה עם מייסדי אגודת 'חנוך לנער על פי דרכו' באמסטרדם. האגודה שמה לה למטרה לשפר את החינוך בבתי הספר היהודיים ולהפיץ את השימוש בשפה ההולנדית בקרב היהודים. כדי לקדם את מטרתה היא הוציאה לאור את האנתולוגיה

1. ה'מודעה', שאינה מודעה ממוקדת רגילה אלא מכתב פומבי לחברי הקהילה, נמצאת באוסף הדפים הבוטיים (broadsheets) של ספריית רוזנטליאנה באמסטרדם, Ros. Ebl. C-44.
2. לימנס, 1815; הנ"ל, 1816; הנ"ל, 1819; הנ"ל, 1820; הנ"ל, 1822.

העברית-הולנדית 'ביכורי חינוך' (1809). בשנים 1818-1832 ניהל לימנס את בית הספר ליהודים עניים באמסטרדם, ובארבע שנות חייו האחרונות היה גם מורה למתמטיקה בגימנסיה המקומית.³

לימנס עודד לימוד של חמשת ספרי היסוד של הפילוסופיה היהודית בימי הביניים: ספר האמונות והדעות לרס"ג, חובות הלבבות לרבנו בחיי, הכוזרי לריה"ל, מורה הנבוכים לרמב"ם וספר העיקרים לר"י אלבו. כל הספרים האלה נדפסו לראשונה באיטליה במאה ה־16. ספר האמונות והדעות חזר ונדפס בשנת 1647 באמסטרדם בדפוס של יוסף בן מנשה בן־ישראל, חובות הלבבות חזר ונדפס בשנת 1691 בזולצבאך, ושלושת הספרים האחרים לא נדפסו מחדש כמאתיים שנה, עד לאמצע המאה ה־18. בשנת 1742 נדפס ספר מורה הנבוכים בייסניץ, ושני הפילוסופים היהודים הבולטים במחצית השנייה של המאה השמונה ה־18 עשרה משה מנדלסון ושלמה מיימון הושפעו ממנו השפעה עמוקה.⁴ כשנתיים לאחר מכן שוב חזר ונדפס שם ספר חובות הלבבות, ובשנת 1772 נדפס בזולקייב שבפולין ספר העיקרים. בשני העשורים האחרונים של המאה נדפסו בדפוס המשכילי 'חברת חינוך נערים' בברלין ספר האמונות והדעות (1789), ספר מורה הנבוכים (1791) בפירושו של שלמה מיימון וספר הכוזרי (1795) בפירושו של יצחק סטנוב.

אומנם אנשי השכלת ברלין העלו על נס את ספרי הפילוסופיה היהודית הללו, הדפיסו אותם וכתבו פירושים לאחדים מהם, אך הם נותרו בקונצנזוס הרבני של זמנם ולא נחשבו ספרים חתרניים או סוטים מן המסורת כמו ספרי הפילוסופיה הכללית. הגר"א מווילנה אף המליץ על לימוד ספר חובות הלבבות וספר הכוזרי.⁵ לימנס עצמו הציג את נחיצות לימודם בהיותם תוספת הכרחית ללימוד הספרות ההלכתית בדרך לשלמות הדתית, ולא היפוך ערכים המבקש להגביה שפלים ולהשפיל גבוהים, כשם שנתפסה בחוגים הרבניים תוכניתו החינוכית של נפתלי הירץ וייזל שנפרסה בקונטרס 'דברי שלום ואמת'.⁶

נוסף על ספרי היסוד של הפילוסופיה היהודית בימי הביניים הצר לימנס על שאין לומדים את ספרי התכונה היהודיים. כוונתו הייתה לספרי אסטרונומיה עדכניים ההכרחיים להבנת ההלכות המסובכות של קידוש החודש ועיבור השנה, שאינם יכולים להיות מובנים דיים רק באמצעות לימוד הלכות קידוש החודש לרמב"ם. גם תחום מדעי זה לא נתפס חתרני או סוטה מהמסורת, כפי שכתב למשל רבה של הקהילה האשכנזית באמסטרדם שאול לונשטאם (1717-1790) בהסכמתו לספר האסטרונומי 'תכונת השמים' של המדען היהודי רפאל לוי מהנובר (1685-1779) על המביא לבית הדפוס אשר "הכין את לבו לזכות

3. מכמן, 1995, עמ' 166-167.

4. פיינר, תשס"ב, עמ' 71.

5. בן תנחום, תרנ"ו, דף כא ע"ב.

6. פיינר, תשס"ב, עמ' 165-174.

את הרבים המתאווים לקנות חכמה ודעת בחישוב תקופות ומזלות שעלי' נאמר כי היא חכמתכם וגו'." כבר חז"ל הסמיכו את הפסוק "וְשִׁמְרֶתֶם וְעָשִׂיתֶם כִּי הוּא חֻקְמִתְכֶם וּבְיַנְתְּכֶם לְעֵינֵי הַעַמִּים" (דברים ד, ו) לתחום המדעי של לימודי אסטרונומיה, והסיקו: "מצוה לחשב תקופות ומזלות" (בבלי, שבת עה ע"א). גם מבחינה זאת נותרה בקונצנזוס קריאתו של לימנס. את קריאתו ללימוד דקדוק הלשון העברית הציג לימנס בתגובה על עילגות הלשון של אחיו, המתבלטת לרעה לנוכח השליטה הסבירה של עמי אירופה בלשוניותיהם. גם בתחום זה לא פרץ לימנס דרך חדשה. מלומדים פורטוגלים מאמסטרדם עסקו בדקדוק הלשון העברית עוד משנות הארבעים של המאה ה-17, החל מחיבורו של מנשה בן ישראל 'שפה ברורה' (1741)⁸, ובמהלך המאה ה-18 הצטרפו אליהם יותר מעשרה מלומדים אשכנזים מקומיים ואף מארצות אחרות, שהגיעו לאמסטרדם כדי להדפיס את חיבוריהם בתחום זה.⁹ רבני הקהילה נתנו את הסכמותיהם לחיבורים בדקדוק הלשון העברית ועמדו על חשיבות ידיעת חוכמת הדקדוק להבנת התורה וסידור התפילה ולנחיצות לימודה דווקא אצל האשכנזים, כפי שכתב הרב שאול לוונשטאם בהסכמתו לספר 'מבין חידות' (1765) של יוסף היילברון מהאג, "וביותר בני אשכנז שרובן אין בקיאים בטיב דקדוק לשון הקדש".¹⁰ הוא אף עמד על חשיבות ידיעת חכמת הדקדוק בפירושו לתורה 'בנין אריאל' (1778), ושם חילק בין רמת הידיעה בתורה שבכתב לתורה שבעל פה: "כי האב צריך ללמד את בנו מקרא וראוי שירגילונו במבטא הלשון בדגש ורפה נע ונח והנחת הטעם והנגינה במקום הראוי מלעיל או מלרע [...] אבל תורה שבעל פה והוא התלמוד א"צ לדקדק בו כל כך במבטא הלשון אלא לדעת ענינו ומשפטו היאך לדבר ליחיד ולרבים נוכח ונסתר זכר ונקבה עבר ועתיד".¹¹

תפיסה דומה בנוגע לנחיצות לימוד דקדוק הלשון העברית, אגב הגבלת העיסוק בתחום זה, אפשר למצוא גם אצל בן דורו של הרב לוונשטאם הרב יחזקאל לנדאו (1713-1793) מפראג, שהיה מבכירי הרבנים האשכנזים באותה העת. בהסכמתו לספר 'הבחור', שנדפס מחדש בפראג, בשנת 1789, כתב כך:

כי בודאי חכמת הדקדוק היא צורך גדול להתפללות להתפלל בלשון צח וגם בעסק תורה שבכתב לקרוא כראוי ולזהר בנגינת הטעם על מכונו מלעיל ומלרע. ואמנם טוב הדבר שירגילו הבחורים עצמם בזה כמו חצי שעה או שעה לכל היותר בכל יום אבל לא להיות נמשך ביותר

7. לוי, תקט"ז, עמוד ההסכמות.

8. קליינסמיט, 1988.

9. מכמן, תשל"ט; זויפ, 2007.

10. בן דוד, תקכ"ה, עמוד ההסכמות.

11. בן אריה, תקל"ח, דף קי ע"ב.

אחר חכמה זו ולבלות זמן על זה כי באתר דליעול ירקא ליעול בשרא [היכן שנכנס ירק שייכנס בשר] שהוא לימוד התלמוד והפוסקים כי זה הוא חיינו וזה עקר התורה.¹²

בקריאתו של לימנס לא היה רמז למפעלם של אנשי השכלת ברלין להחיות את העברית ללשון כתיבה חילונית מודרנית הן בכתיבת שירה ופרוזה והן בכתיבה פובליציסטית ועיונית. המשכילים היהודים בגרמניה, ממשה מנדלסון ונפתלי הרץ וייזל ועד לחבורת 'המאסף', ביקשו לטפח את הלשון העברית ללשון תרבות חילונית ענפה ומגוונת המקבילה לתרבות הנאורות הגרמנית ולהמיר את שפת הדיבור של היהודים האשכנזים – יידיש – בשפת המדינה.¹³ אף שלימנס ובני חוגו הזדהו עם אחדים מרעיונותיהם של משכילי ברלין, הדבר לא בא לידי ביטוי במכתבו הפומבי, שבו נזהר מלעורר מחלוקת דתית בקהילה. מכמן טען כי ההשכלה היהודית בהולנד, הגם שהושפעה מהשכלת ברלין, הייתה אורתודוקסית באופייה ומוכוננת להחייאת העברית והתנגדה לרפורמה הלכתית, ועל כן חייתה בשלום עם ההנהגה הרבנית האורתודוקסית.¹⁴ לעומתו טענה זוויופ כי המשכילים היהודים ההולנדים בראשית המאה ה-19 לא הושפעו מהשכלת ברלין, ועיקר ההשפעה על סדר היום שלהם בא משיח הנאורות ההולנדי, שהתמקד באתיקה וחינוך רציונליים. תפקיד השפה העברית מעבר לחשיבות הדתית לא היה בולט בדבריהם ולא נגע לאימוץ השפה ההולנדית, וגם מי מהם שהתמקדו בלימוד ובחקר של העברית, כמו חברי חברת 'תועלת', שייסד בשנת 1815 יידידו של לימנס שמואל מולדר (1797-1862), לא יכלו להשפיע על סדר היום החברתי והתרבותי של זמנם, ועיסוק זה סיפק להם את הצורך לעסוק במורשת העברית הדתית-אתנית שלהם מהפרספקטיבה ההולנדית התרבותית והלשונית החדשה שלהם. הם ביקשו לשלב באופני החשיבה החדשים את הקנון המסורתי, המיוצג על ידי הלשון העברית והערכים האורתודוקסיים.¹⁵ לטענת ואלט, כוונתם הייתה לתת ליהודי הולנד בסיס טוב יותר של עברית והולנדית ולשפר את הבנתם ברעיונות הליבה של היהדות.¹⁶ החוקרים כולם תמימי דעים כי בדומה למשכילי ברלין דחו המשכילים היהודים בהולנד את היידיש בשל נחיתותה.¹⁷ בכל אופן, העיסוק בלימוד העברית נותר על סדר יומם. לימנס המשיך להזדקק להוראת הלשון העברית ולמחקרה אך חשש פחות מביקורת דתית העלולה להימתח עליו, אם כי פעל לקבלת גיבוי רבני שימנע את הוצאתו מן הקונצנזוס. בשנת 1808 פרסם לימנס באמסטרדם את החוברת 'מאמר אמרה צרופה',

12. בן אשר, תקמ"ט.

13. פיינר, תשס"ב, עמ' 402-410; אלדר, תש"ף.

14. מכמן, 1995, עמ' 158-180.

15. זוויופ, 2012.

16. ואלט, 2021, עמ' 238.

17. מכמן, תשל"ט, עמ' 100-103.

ובה ביקש להוכיח כי ההברה הספרדית, שהוא עצמו אימץ לא מכבר, היא ההברה הנכונה לפי טבע הלשון העברית ולדעת חז"ל, חכמי ישראל בימי הביניים והמדקדקים העבריים בטבריה. לדבריו, הוא ביקש הסכמות לחוברת מרבני הקהילות האשכנזית והפורטוגלית באמסטרדם, אך הללו טענו שמכיוון שלא מדובר בספר הלכתי אין צורך בהסכמה על טיב החיבור, אם כי עודדו אותו לפרסמו. לימנס ביקש שלמרות גילו הצעיר יבחנו הקוראים היטב את טענותיו לפני שיבקרו אותו, ויאמצו את הכלל "אהוב סוקראט, אהוב אפלטון, והאמת אהוב יותר מהכול"¹⁸. הוא היה ער להתנגדות שעלולה להתעורר ועמד בתקיפות מאחורי דבריו "כי אף שעדיין אני צעיר לימים, את אשר חנני אלקים אדע, ואדברה נגד חכמי לב ומביני מדע, ולא אבוש"¹⁹.

נגד חוברת זאת נדפסו בעילום שם שתי החוברות 'דברי מישרים' ו'משיב חימה', ולהגנתו יצאו עמיתיו המשכילים צבי הירש זומרהויזן (1781-1853)²⁰ ודוד פרידריכספלד (1755-1810) בחוברות 'רודף מישרים' ו'מענה רך'.²¹ בעל 'דברי מישרים' טען כלפי לימנס "שמינות נזרקה בו" וכי הושפע מפרידריכספלד לפרסם את החוברת 'אמרה צרופה' כשם שהושפע ממנו בעבר להעביר שיעורים בביתו על פירוש אברבנאל על ספר בראשית. לימנס כתב בחלק האחרון של המודעה כי זה כבר הוא מלמד בביתו שיעורים בספר 'חובות הלבבות' וכי החל ללמד את פירוש אברבנאל על החומש, "אשר פסקתי באמצע ולא יספתי, מטעם כמוס עמדי". ייתכן שהטעם הכמוס קשור לאופיו של הפירוש, המרבה בתחילת ספר בראשית בשאלות שבאמונה על סיפור הבריאה לפני שהוא מתחיל במתן התשובות הארוכות עליהן או מסטייתו לעיתים מהדרך הפרשנית של חז"ל, מה שעלול לעורר אינחת דתית.²²

פרידריכספלד עבר מברלין לאמסטרדם בשנת 1781, ושם היה מקורב לחוגו של הפילוסוף היהודי משה מנדלסון.²³ הוא השתייך עד זמן קצר קודם לכן לקהילה הפורשת 'עדת ישורון' (1797-1808), שהתאחדה מחדש באותה שנה עם הקהילה האשכנזית הוותיקה, והיה לצנינים בעיני חוגי ההנהגה של הקהילה האשכנזית הוותיקה, שנפגעה מהפרישה. 'עדת ישורון' אימצה כמה ממנהגי התפילה של הקהילה הפורטוגלית, ורבה יצחק גר (גרנבום, 1738-1807) הצדיק זאת מבחינה הלכתית.²⁴ פרידריכספלד תקף בחוברתו את מבקרי

18. לימנס, תקס"ח, דף ג ע"ב.

19. שם.

20. עליו ראו זוויפ, 2012, עמ' 226-228.

21. על פולמוס זה ראו ראדקר, 2015, עמ' 80-88.

22. על ביקורות רבניות על פירוש אברבנאל למקרא, על שהוא סוטה לעיתים מדרכם הפרשנית של חז"ל, ראו לאווי, 2001, עמ' 278; הערה 75; עמ' 284, הערה 45.

23. עליו ראו מכמן, תשל"ה.

24. גרנבום, תקס"ט. על הרב גרנבום ראו ידידיה, תשפ"א.

לימנס וטען כנגדם כי אין בחוברת 'אמרה צרופה' משום פגיעה בתורה שבכתב ושבעל פה, באמונת ישראל ובשלום הציבור, ועל כן אין מקום לכינוי הגנאי 'מין', שבו כינוהו. הוא אף הכחיש את הטענה כי הוא שהאיץ בלימנס לפרסם את החוברת וללמד את פירוש אברבנאל לשומעי לקחו.²⁵ זמרהויזן תקף אף הוא את מבקרי לימנס והגן על תומתו הדתית "למען יודע במחנה העברים כי תמים דרכו עם ה' ונאמן הוא לאלהיו", ואף טען כלפיהם כי אם יש פגם בלימוד אברבנאל, "מדוע לא קמו הבורחים ההמה אז בקנאתם על המחבר להוכיחו על פניו, כאשר עשינו אנחנו לקיים טובה תוכחת מגולה מאהבה מסותרת, ומדוע התמהמהו עד כה".²⁶ לטענתו המניע להתקפה על לימנס הוא קנאה בהצלחת שיעוריו על ספר 'חובות הלבבות' של הכוכב הצעיר, שהתעטפה באצטלה של קנאות דתית. עצם העובדה שמתנגדי לימנס הם שבחרו לפרסם את דבריהם בעילום שם אומרת דורשני, ועשויה ללמד שביקורתם כבר לא הייתה בקונצנזוס.

בשנת 1809 פרסם כתב העת 'המאסף' המחודש את מכתב הברכה ששלח לימנס לרגל חידוש הוצאתו של כתב העת. במכתב זה הוא הביע את שמחתו על חזרתה של הבמה הספרותית שבה "יתחברו אנשים חכמים ונבונים יודעי הלשון ושוחרי החכמה, ויוסיפו שנית ידיהם להרים קרן לשון עבר משפלותה אשר השפילה בני בלי שם, ולכוננה כבראשונה!"²⁷ ואת רצונו לתרום מפירות מחקריו לכתב העת. העלאת קרנה של העברית הייתה למפעל מרכזי בחייו.

באותה שנה פרסם לימנס עם חבריו לאגודת 'חנוך לנער על פי דרכו' את המקראה הדוילשונית 'ביכורי חינוך', שנועדה לקדם את לימוד הלשון העברית לצד לימוד הלשון ההולנדית. פרסום זה היה אמור להיות ראשון בסדרת ספרי לימוד שנועדו לשפר את רמת החינוך בבתי הספר היהודיים, שהייתה נחותה, לדעת חברי האגודה, מרמת החינוך היהודי בצרפת, באיטליה, באנגליה ובאשכנז. לטענתם, "אין איש שם על לב ואין מבין כי מורי ילדי בני ישראל במלכות הזאת רובם לא יבינו את לשון הארץ הזאת, גם אינם יודעים ללמד לתלמידים את לשוננו הקדושה כפי הדקדוק".²⁸ לפיכך בוגרי בתי הספר היהודיים מסיימים את לימודיהם "מבלי דעת תרגם פסוק אחד בתורה. גם לא יבינו לכלכל דבריהם במליצה נכונה בלשון הארץ".²⁹ מכמן טען כי מחברי המקראה רצו ללמד את העברית כשפת דיבור ובחרו כדעת לימנס במבטא הספרדי. ואף שהושפעו מתוכנית הלימודים של ויזל בהדגשת החובות האזרחיות והנאמנות כלפי המדינה לצד 'דעת האמונה', הם

25. פרידריכספלד, תקס"ח.

26. זמרהויזן, תקס"ח.

27. לימנס, 1809.

28. ביכורי חינוך, 1809, עמ' III.

29. שם.

לא אימצו את המגמה הרווחת בארצות גרמניה בתקופתם לטפח בעיקר את הלשון הגרמנית ולצמצם את מקום העברית בתוכנית הלימודים, אלא התמסרו לטיפוח הלשון העברית ולהוראתה כלשון חיה.³⁰

בשנת 1820 פרסם לימנס ספר לימוד ללשון העברית בשפה ההולנדית. בהקדמה לספר כתב בין השאר: "שומה עלינו להביע את תודתנו העמוקה לכבוד תורתו רבנו הרב הגאון מר שמואל ברנשטיין, רב ראשי של הקהילה האשכנזית בעירונו, על נכונותו לסייע לנו בהגהת גיליונות הדפוס וכן עלינו להודות לו על הערותיו המועילות".³¹ כמו כן הוא הודיע שהוא שוקד על הכנת מילון עברי-הולנדי הולנדי-עברי ועל ציפייתו לתמיכת הציבור במיזם זה.

בשנת 1822 פרסם לימנס את סידור התפילה בתרגום להולנדית.³² רב הקהילה שמואל ברנשטיין (1767-1838) כתב הקדמה לסידור בעברית ובהולנדית, ובה עמד על הצורך בתרגום לרבים שאינם מבינים כראוי את התפילה במקורה, "למען ידעו בית ישראל ולבבם יבין וידע את אשר יקראו בפיהם", על התאמתו של לימנס למלאכה זאת, "ידעתי כחו ורב חילו בלשון הקדש ובלשונות העמים",³³ והבהיר שהתרגום נעשה תחת פיקוחו ולשביעות רצונו. ניכר שדבריו באו להשקיט את חששם של מי שתרגום הסידור ללעז נראה להם פגיעה במסורת. הרב ברנשטיין, שהיה מעורב במיזמים הללו של לימנס, היה פתוח לרעיונות המשכילים של חוגו של לימנס, ותמיכתו בהם סייעה להם להישאר בקונצנזוס.³⁴ לימנס המשיך לטפח את הלשון העברית עד לפטירתו, ובשנתו האחרונה כתב פואמה ארוכה בעברית מקראית, 'פשע בלגי', על הכיבוש ההולנדי קצר המועד של בלגיה, ושלח אותה למכון הנדרלנדי המלכותי למדעים, לספרות ולאומנויות בתקווה שחבריו יחוו את דעתם עליה.³⁵

המודעה של לימנס ליהודי אמסטרדם הייתה הפרסום הראשון שלו, והוא הטיף בה להרחבת הלימוד היהודי לתחומי הפילוסופיה, המדע והלשון בלא קריאת תיגר על המצב הקיים. העיסוק בהוראת הדקדוק העברי רווח באמסטרדם עוד מימי צמיחתה של הקהילה הפורטוגלית במאה ה'17, ובהשפעתה אימצוה גם האשכנזים, בברכת רבניהם. לימנס המשיך לעסוק בחקר הלשון העברית ובהוראתה במסגרת המיזם של המשכילים

30. מכמן, תשנ"ד, עמ' 219-228.

31. לימנס, 1820, עמ' VI.

32. כעשור לפני כן החל לימנס לתרגם את החומש להולנדית, אך מיזם זה נעצר לאחר תרגום ספר בראשית מחמת הפסקת התמיכה הכספית בו. מכמן, תשנ"ד, עמ' 220-221.

33. לימנס, 1822, עמ' VI.

34. ואלט, 2021, עמ' 239. עוד בשנת 1809, כשהיה רב בלווארדן, הסכים להעיר על תרגומו של לימנס לחומש, שלא כרבים אחרים שהתחמקו או התנגדו לבקשה לבדוק את התרגום. מכמן, תשל"ט, עמ' 105.

35. מכמן, תשנ"ד, עמ' 483-526.

היהודיים בהולנד לחינוך דו־לשוני של יהודי המדינה: עברית והולנדית על חשבון הז'רגון – היידיש. לעיסוקו זה נודעה גם חשיבות דתית כבעבר, והוא ביקש את עצתו ואישורו של רב הקהילה הפרסומי. למעשה הוא חתר להרמוניה בין המסורת ובין ההשכלה. העלאת קרנה של העברית בלטה בפועלו אפילו לעומת עמיתיו, וגם הרב ברנשטיין הכיר בהיותו סמכות לשונית. בהספד מאוחר שכתב עליו אחד מתלמידיו תואר לימנס חושף מטמוני השפה העברית:

שפת קדש חגרה שק על אחד משחריה,
 בו מצאה כן, כימי קדם בעלומיה,
 תעלומה הוציא אור, כתבה על לוח;
 כי חפציה כמטמון בתחתיות נחבאו,
 עדי חפרו שרים, ודברי צחות מצאו,
 להבין אמרת אל, בחזיון איש הרוח.
 רבים ישגו בבת קדם ומחמדיה,
 אכן בצעיף בת ים כסו הוד פניה,
 גם הגיון לבם בלשון עלגים לטו;
 לא כן משה – בטרם הוציא ניב שפתים,
 שקל הגיונו בפלס, מיליו במאזנים,
 ואז מחשבות לבו מפיו התמלטו.³⁶

מודעה

להיות שתכלית שלמות האדם, מצד מה שנברא בצלם אלקים הוא הוציאו מה שיש בו בכח אל הפעל, כמאמר החכם, ואיש נבוב ילבב, ועיר פרא אדם יולד.³⁷ וידוע שמטבע החומר להתקומם ולהתגבר תמיד על פעלות השכל ויעמד נגדו, זה יאבה וזה ימאן, ישופו תמיד זה את זה בראש ובעקב,³⁸ ואין צריך לדבר מאותם האנשים הנטבעים מטיט היון,³⁹ הנשקעים במצולות תאות החומר, ואור השכל לא נגה עליהם; שבאלה ודומיהם קשה מאד להגיע אל השלמות האמתי, כמ"ש לא רבים יחכמו.⁴⁰ והנה מאהבת ה' את עמו, ומשמרו את הברית ואת

36. דלווילה, תר"ב, עמ' 11. הפיסוק במקור.

37. איוב יא, יב.

38. על פי בראשית ג, טו.

39. תהלים מ, ג.

40. איוב לב, ט.

השבועה אשר נשבע לאבותם, בחר בם מכל העמים, לטוב להם ולחיותם, בתתו להם תורתו התמימה, המישרת ומדרכת לכל איש ואיש, חכם ונבון, בער וכסיל, נער וזקן, כלם ימצאו בה ארח צדקה ונתיבות משפט,⁴¹ כי היא מנהלת את כל שומריה בארח מישור,⁴² לבלתי הטות ימין ושמאל, נגד הגיעם אל תכלית מגמת פניהם. התחייב מזה שהתחלקו מצות התורה לחובות הלבבות ולחובות האברים אשר הנה מתאימות יחד, אשה אל אחותה תדבקנה, תתלכדנה ולא תתפרדנה. כנודע שחובות האברים לא תשלמנה כראוי, בלתי התבוננת ושום לב, וגם חובות הלבבות לא תמצאנה בלב המאמין, בלתי הערה והישרה ממעשים ופעולות אשר יעשה בתחלה להגיע לאט אל תכלית המכוון. (והדברים האלה סובלים באור ארוך אין זה מקומם). **ונהנה** לפנינו בישראל בעוד היותם יושבים על אדמתם, בסוד אלוך עלי אהלם, בצותו את ברכתו להם, ועיני פקוחות עליהם, מרשית השנה ועד אחרית שנה,⁴³ בהשפיעו עליהם אור החכמה והמדע והתבונה, גם נביאיהם מצאו חזון,⁴⁴ והכהנים והלויים הורו משפטיו ותורתו ליעקב, בעיר הקדש בחצרות אלקינן יפריחו;⁴⁵ אז התגברו מימי החכמה, ונפצו מעינות התבונה, עבדו את ה' באמת ובתמים, הצליחו ועשו פרי בשמעיות ובשכליות, והשיגו האושר הזמני והנצחי חלף עבודתם. אך מעת נסגו אחור ועזבו את אלקי אבותם,⁴⁶ והלכו בשרירות לבם הרע,⁴⁷ שב גמולם בראשם, ויתן ארצם לשמה.⁴⁸ ועיר הקדש והמקדש לשרפת אש⁴⁹ (אהה! לבי יחיל בקרבו) והמה הלכו מגולה אל גולה ומדחי אל דחי, והתורה אשר היא החכמה באמת, הלכה ודלה, אין מנהל לה, וכמעט נשכחה כלה, מרוב הצרות וטרח עבודת המלכים, תחת אשר לא עבדו את ה' בשמחה ובטוב לבב.⁵⁰

ויער ה' את רוח מעט יחידי סגלה אשר היו בימים ההם, והעתיקו כל מה שידעו בקבלה אמיתית, מפי הזקנים והנביאים ואנשי כנה"ג, וכתבום על ספר, למען יהיו לעד, לא ישכחו, כמו שיעד בתורתו, כי לא תשכח מפי זרעו,⁵¹ ומזה יצא לנו אור גדול, שיש לנו כעת משנה ותלמוד הלכות ואגדות, (אשר בהעדרם כנפל טמון נהי', כעוללים לא ראו אור,⁵² נמשלנו כבהמות

-
41. על פי משלי ח, כ.
 42. על פי תהלים כז, יא.
 43. דברים יא, יב.
 44. על פי איכה ב, ט.
 45. תהלים צב, יד.
 46. על פי דברים כט, כד.
 47. על פי ירמיהו יא, ח.
 48. על פי ירמיהו כה, לח.
 49. על פי שו"ע, או"ח תקסה, ב.
 50. דברים כח, מז.
 51. דברים לא, כא.
 52. איוב ג, טז.

נדמו,⁵³ לולא חסדי ה' הגדולים, כי מאתו היתה זאת). ואחריהם קמו מחברים אחרים, אשר חברו לנו ספרים מספרים שונים, בכל מדע וחכמה, להאיר את עינינו, אבל בכל זאת, יגענו ולא הונח לנו,⁵⁴ כי בצוק העתים ורוב העמל, לא נשאר לכל אדם זמן, לעין ולהתבונן בספרים כראוי, בכך כל איש ואיש יפנה לבו מבקשת פרנסתו שעה אחת קטנה בכל יום, יעסוק במשנה ותלמוד ופוסקים, אשר הם יסוד הדת, הן הן גופי הלכות, ובלעדיהם לא ירים איש את ידו ואת רגלו,⁵⁵ כי הכרח גדול לכל איש אשר בשם ישראל יכנה,⁵⁶ לדעת את הדרך ילך בה, ואת המעשה אשר יעשה,⁵⁷ מדי יום ביומו, מדי חדש בחדשו, ומדי שבת בשבתו⁵⁸ (ואף גם בזה נמצא התרשלות והתעלמות גדול בבני עמנו). ואלה הם יחידי סגולה, בכך אין צורך לדבר מספרים חשובים, המדברים בענינים נשגבים מבינת ההמון, שאין איש שם על לב להתבונן בהם, אין מחזיק בידם, וכלם טמונים באוצרות כאבן דומם, דרך משל, **ספר המורה, כוזרי, האמונות והדעות, חובות הלבבות, עקרים, והרבה ספרי תכונה, ורבים ממפרשי התורה,** ודומיהם, נוסף לזה שהספרים האלה נכתבו בלשון צח, ובלתי מרגל על לשון בני האדם, לכן כאשר יתן ספר מספרים הנ"ל ביד איש יודע ספר לקראו ולהבינו, יהי' בידו כספר החתום,⁵⁹ כי לא נסה ללכת באלה.⁶⁰ בראוטי החסרון הזה אשר נמצא בעמי, מעי כנור יהמו,⁶¹ ומשבר רוח אייליל,⁶² ואמרתי על משמרתי אעמודה ואצפה,⁶³ אולי יאיר ה' את עיני עמו, ויעמיד רוח והצלה,⁶⁴ ומעינות החכמה יזובו – ושמרתי את הדבר.

עוד שטפי עשתנותי ישוטטו אנה ואנה לחשוב ולהתבונן, היוכל להמצא מזור ותרופה על ידי, ורוח על פני יחלוף, דממה וקול אשמע.⁶⁵ – "אל תתמה על החסרון הזה הנמצא בעם בני ישראל. הן כל עם ועם, אף מהעמים אשר הם היותר סכלים ונבערים מדעת, ידעו ויבינו את לשונם אשר ידברו בשלמות גדול, לא ינחו מחזק את ברק לשונם, ומעשות ספרים הרבה⁶⁶ בדקדוקם; ובני ישראל עוזבים את לשונם הקדושה? הרבה ידברו בלשון עלגים, נרפים הם

53. תהלים מט, יג.

54. איכה ה, ה.

55. בראשית מא, מד.

56. על פי ישעיהו מד, ה.

57. על פי שמות יח, כ.

58. ישעיהו סו, כג.

59. על פי ישעיהו כט, יא.

60. על פי שמואל א יז, לט.

61. ישעיהו טז, יא.

62. על פי ישעיהו סה, יד.

63. על פי חבקוק ב, א.

64. על פי אסתר ד, יד.

65. על פי איוב ד, טו-טז.

66. על פי קהלת יב, יב.

נרפים⁶⁷ לדעת דקדוק הלשון, לא יבחינו בין עבר לבינוני, מקור וצוי, קוראים מלעיל מלרע, ומלרע מלעיל, מנידים הנח, ומניחים הנד, וקוראים לעינין אלפין, גם בהבנת הרבה מקומות במפרשי התורה ובתלמוד אשר הם דברים פשוטים באמת, לא מצאו אנשי חיל ידיהם...⁶⁸ הנה החסרון הזה הוא יותר גדול ועצום ממה שזכרת אתה! לכן שנס מתניך והיה לאיש חיל, יפוצו מעינותיך חוצה,⁶⁹ מה לך נרדם,⁷⁰ קרא עליך מ"ש הקדמונים מנוחתם כבוד. – ובמקום שאין איש, השתדל להיות איש⁷¹ – חזק ואמץ, תקן המעות וישר ההדורים, וכל איש משכיל יקבל עמלך וכשרון מעשיך בשמחה⁷² ואיקץ מתרדמת ההתבוננות, ואביט כי אין עוזר, ואשתומם כי אין סומך,⁷³ אמרתי מאת ה' היתה זאת,⁷⁴ ימינו תושיעני ותסמכני.

בן קמתי ואתעודד,⁷⁴ להודיע לכל רעב וצמא, לא ללחם ולא למים, כי אם לשמוע ולהבין דבר ה';⁷⁵ שאני אקבל חתומים מעתה ועד ר"ח חשון הבע"ל מכל איש אשר נשאו לבו⁷⁶ ללמוד מה שעדן לא ידע, לשמוע בכל ערב שעה אחת, דברי אלהים חיים, ראשונה, **כללי הדקדוק** בתכלית השלמות, ובאופן קל המובן לכל, כחצי שעה, ויתר הזמן בביאור דברי החכם מו"ה יוסף אלבו זצ"ל, והוא **ספר עקרים** באר היטב (ואם לא ייטב בעיני רוב החותמים, שאלמוד הספר הזה, הנני מוכן למלאות משאלותם, וללמוד ספר אחר כפי רצונם), וכל איש ישלם מדי חדש בחדשו, לא יותר מחמש ועשרים בש (□ 5:1) שהוא דבר מועט ושוה לכל נפש, כי תכלית כונתי שישוטטו רבים ותרבה הדעת.⁷⁷

ואם יטען הטוען מי הוא זה, ואי זה הוא, אשר מלאו לבו, ללמד דעת את העם, הן בישישים חכמה וארך ימים תבונה,⁷⁸ ואתה צעיר לימים? ע"ז אשיב, בשמים עדי, שלא נשאתני הגאווה והשכלות לעשות כדבר הזה, אבל אנשים חכמים ונבונים,⁷⁹ תופשי התורה,⁸⁰ אשר הם מנכבדי קהלתנו יע"א, כבר כבדוני ובאו לשמוע דברי אלהים חיים מפי, בלמדי ספר חובות הלבבות, החל וכלה, וגם ראשית דברי האברבנאל זצ"ל על התורה, (אשר פסקתי באמצע ולא יספתי,

67. על פי שמות ה, יז.

68. תהלים עו, ו.

69. משלי ה, טז.

70. יונה א, ו.

71. על פי משנה, אבות ב, ה.

72. ישעיהו סג, ה.

73. תהלים קיח, כג.

74. על פי תהלים כ, ט.

75. על פי עמוס ח, יא.

76. שמות לה, כא.

77. על פי דניאל יב, ד.

78. איוב יב, יב.

79. דברים א, יג.

80. ירמיהו ב, ח.

מטעם כמוס עמדו), והמה הסכימו עמי ואמרו. "מי יתן והי' כל עם ה' כמוך בידיעת הדברים האלה, אל תמנע טוב מבעליו,⁸² בהיות לאל ידך לעשות,⁸³ אל תירא ואל תחת,⁸⁴ בצדקתך תחזיק ולא תרפה, וחפץ ה' בידך יצליח,⁸⁵ ואל תחוש לדברת בני האדם אשר ידברו גבוהה, יצא עתק מפייהם,⁸⁶ בגאווה ובוז". על דברים כאלה סמכתי יתדותי, בכן אל יאשימני אדם על עשותי זאת בהיותי צעיר לימים, כי רוח היא באנוש,⁸⁷ שלא יוכל עצור במליון, אם הם עצורים בעצמותיו, וכלכל לא יוכל. -

הכ"ד הקטן משה בן כ"ה טרייטל יצ"ו

דירתי ברחוב ברייטי גאס⁸⁸ 25. נ° שם ימצאני כל הרוצה לחתום, ומי שלא ייטב בעיניו לבוא אצלי, יצוה עלי ואהיה סר למשמעתו לבוא אצלו ולדבר אתו, מקום תלמוד ויום ההתחלה, אודיע לחותמים פה אל פה.

81. במדבר יא, כט.

82. משלי ג, כז.

83. על פי בראשית לא, כט.

84. יהושע ח, א.

85. על פי ישעיהו יג, י.

86. על פי שמואל א ב, ג.

87. איוב לב, ח.

88. כיום: Jodenbreestraat.

רשימת קיצורים ומקורות

- אלדר, תש"ף
 א' אלדר, "הבחירה בעברית והשיבה אל לשון המקרא בתנועת ההשכלה היהודית בגרמניה על רקע התרבות והלשון הגרמנית", **דעת לשון** ג (תש"ף), עמ' 9-18.
 האחים בליפנטי (עורכים), **ביכורי חינוך**, אמסטרדם 1809.
 ש' בן אריה לייב, **בנין אריאל**, אמסטרדם תקל"ח.
 א' בן אשר הלוי, **ספר הבחור**, פראג תקמ"ט.
 י' בן דוד, **מבין חידות**, אמסטרדם תקכ"ה.
 מ' בן טרייטל (לימנס), **מאמר אמרה צרופה**, אמסטרדם תקס"ח.
 מ' בן טרייטש (לימנס), "אל עדת המאספים חברת אוהבי לשון עברית", **המאסף** (1809), עמ' פז.
 יד"ב בן תנחום, **תוספת למעשה רב**, ירושלים תרנ"ו.
 י' גרנבום, **מליץ יושר**, אמסטרדם תקס"ט.
 א' דלווילה, **אלון מצב**, אמסטרדם תרי"ב.
 B. T. Wallet, "Religiosity, Civility, and Industry: The Centralization and Nationalization of the Dutch Jews, 1814–1870", in: Idem, H. Bloom, D. J. Wertheim & H. Berg (eds.), *Reappraising the History of the Jews in the Netherlands*, London 2021, pp. 200–250.
 I. E. Zwiep, "Jewish Enlightenment Reconsidered: The Dutch Eighteenth Century", in: Idem, A. Schatz (eds.), *Sepharad in Ashkenaz: Medieval Knowledge and Eighteenth-Century Enlightened Jewish Discourse*, Amsterdam 2007, pp. 303–307.
 I. E. Zwiep, "Jewish Enlightenment (Almost) without Haskalah: The Dutch Example", *Jewish Culture and History* 13 (2012), pp. 220–234.
 צ"ה זומרהויזן, **רודף מישרים**, אמסטרדם תקס"ח.
 א' ידידיה, "צדיק או כופר: דמותו ההיסטורית של הרב יצחק בן אברהם גר (גרנבום) מאמסטרדם", **ציין** פו, ב (תשפ"א), עמ' 231-261.
- ביכורי חינוך, 1809
 בן אריה, תשל"ח
 בן אשר, תקמ"ט
 בן דוד, תקל"ה
 לימנס, תקס"ח
 לימנס, 1809
 בן תנחום, תרנ"ו
 גרנבום, תקס"ט
 דלווילה, תרי"ב
 ואלט, 2021
 זוויפ, 2007
 זוויפ, 2012
 זומרהויזן, תקס"ח
 ידידיה, תשפ"א

- E. Lawee, *Isaac Abarbanel's Stance Toward Tradition: Defense, Dissent, and Dialogue*, New York 2001. לאווי, 2001
- רפאל לוי, **תכונת השמים**, אמסטרדם תקט"ז. לוי, תקט"ז
- M. Lemans, *Levensbeschrijving van den wereldberoemden geleerde Moses Majemonides*, Amsterdam 1815. לימנס, 1815
- M. Lemans, *Proeve van Talmudische wiskunde*, Amsterdam 1816. לימנס, 1816
- M. Lemans, *Redevoering over de geschiedenis der sterrekunde*, Amsterdam 1819. לימנס, 1819
- משה לימנס, **יסודי שפת עברית הקדושה**, אמסטרדם 1820. לימנס, 1820
- M. Lemans (ed.), *Gebeden der Nederlandsche Israëlitien voor het geheele jaar*, Amsterdam 1822. לימנס, 1822
- ד' מכמן, "דוד פרידריכספלד – משכיל ולוחם אמאנציפאציה", **מחקרים על תולדות יהדות הולנד** א (תשל"ה), עמ' 151-199. מכמן, תשל"ה
- ד' מכמן, "החינוך היהודי בראשית המאה הי"ט: מפיקוח הקהילה לפיקוח השלטון", **מחקרים על תולדות יהדות הולנד** ב (תשל"ט), עמ' 97-98. מכמן, תשל"ט
- י' מכמן, **מכמני יוסף: עינים בתולדות יהודי הולנד וספרותם**, ירושלים תשנ"ד. מכמן, תשנ"ד
- J. Michman, *Dutch Jewry During the Emancipation Period 1787-1815*, Amsterdam 1995. מכמן, 1995
- שמואל פיינר, **מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה'18**, ירושלים תשס"ב. פיינר, תשס"ב
- דוד פרידריכספלד, **מענה רך**, אמסטרדם תקס"ח. פרידריכספלד, תקס"ח
- A. Klijnsmit, "Amsterdam Sepharadim and Hebrew Grammar in the Seventeenth Century", *Studia Rosenthaliana* 22 (1988), pp. 144-164. קליינסמיט, 1988
- Tsila Rådecker, *Making Jews Dutch: Secular Discourse and Jewish Responses (1796-1848)*, Ph.D. Thesis, University of Gronigen 2015. ראדקר, 2015